

'והוא התקין טומאה לכלי זכוכית'

עיון מחודש ברקע ההיסטורי להחלת
דיני טומאה וטהרה בכלי זכוכית

בשנים 1968-1973 ו-1978-1981 התקיימו תשע עונות חפירה ארכאולוגית בתל אנפה, השוכן בשוליים הצפוניים-מזרחיים של עמק החולה (נ"צ 2105.2868). מממצאי החפירה עולה כי בתקופה ההלניסטית הייתה במקום עיר גדולה, שהצטיינה בתרבותה החומרית, וגבעת תל אנפה הייתה האקרופוליס של העיר. שרידי הבתים והכלים שנחשפו באתר מלמדים על עושרם של העיר ושלה תושביה. עם זאת מאחר שהחפירות באתר לא נמשכו מעבר לאותן עונות בודדות, נותרו סודותיה של העיר, כולל שמה הקדום, גנוזים בנבכי התל.¹

ממצא כלי הזכוכית שנחשפו בתל אנפה מרשים במיוחד. החפירות העלו שרידים של כ-3,000 קעריות שתייה מזכוכית. כלים אלה עוצבו בתבנית, טכניקה אופיינית לייצור כלי זכוכית בשלהי התקופה ההלניסטית.² כלי זכוכית מעוצבים בדפוס ידועים היטב ממכלולים ארכאולוגיים המתוארכים לשלהי התקופה ההלניסטית ולראשית התקופה הרומית, אך מכלול כלי השתייה מתל אנפה, המתוארך

1 ש' הרברט, 'אנפה, תל', אהא"ח, א, עמ' 42-46, ושם ביבליוגרפיה נוספת.

2 לתיאור דרכי העיבוד השונות של זכוכית והתקנת כלים עיינו: צ' גרוסמרק, 'תעשיית הזכוכית היהודית בארץ ישראל בשלהי ימי בית שני ובימי המשנה והתלמוד', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 1989, עמ' 41; 'ישראל וד' בר"ג, 'חידושים בתקופה ההלניסטית', 'ישראל (עורכת), זכוכית עתיקה במוזיאון ישראל, ירושלים 2001, עמ' 72; 'ישראל, 'בית מלאכה לייצור חפצי זכוכית ברובע היהודי בירושלים', א' ברוך, צ' גרינהוט וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים: הקובץ האחד עשרה, רמת-גן תשס"ו, עמ' 187-188; F. Schuler, 'Ancient Glassmaking Techniques: The Molding Process', *Archaeology*, 12 (1959), pp. 47-52

תל אנפה
(צילום: ציונה גרוסמרק)

לאמצע המאה השנייה לפסה"נ, הוא מן הקדומים שבהם.³ עיצוב בתבנית היה הטכניקה הקדומה ביותר שאפשרה מעין ייצור המוני של כלים, והשימוש בה הביא למהפך בעלותם ובשכיחותם של כלי זכוכית.⁴

בשל כמות הכלים שנמצאו בתל אנפה והאחידות הרבה בעיצובם ובעיטורם הניחו חוקרי האתר כי בתל אנפה פעל בית מלאכה מקומי שהתמחה בייצור כלי שתייה מזכוכית ביציקה לדפוס.⁵ נראה כי המפעל היה ממוקם בשולי העיר, הרחק מן האזור המיושב.⁶

ייצור זכוכית נעשה בשני שלבים: ייצור זכוכית גולמית מחומרי גלם וייצור כלים מן הזכוכית הגולמית. לעתים נעשו שני השלבים באותו בית מלאכה. כך היה למשל באזור החוף הפניקי, בבתי המלאכה שפעלו בקרבת מקורות חול הזכוכית. אלא שיצרן כלי הזכוכית צריך היה להביא בחשבון את שבירותם של הכלים ואת הקושי לטלטלם בדרכים. על כן כדאי היה להפיץ גושי זכוכית גולמית

3 S.S. Weinberg, 'Tel Anafa', *IEJ*, 19 (1969), p. 252; idem, 'Tel Anafa: The Hellenistic Town', *ibid.*, 21 (1971), p. 101. וראו גם: ג' לרר-יעקובסון וז' סימון, במה הם שתו? תערוכת כלי שתייה מן העולם העתיק, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 15.

4 ד' בר"ג, 'כלי הזכוכית הקדומים', *ישראל*, זכוכית (לעיל הערה 2), עמ' 21-47.

5 ויינברג, העיר ההלניסטית (לעיל, הערה 3). נוסף על קעריות שתייה, שהיו עיקר כלי הזכוכית שנמצאו באתר, נתגלו רק פרטים בודדים של כלים שנעשו על גבי ליבה. לא נמצאו כלים מנופחים או כלי מזואיקה. ראו: D.F. Grose, 'The Syro-Palestinian Glass Industry in the Later Hellenistic Period', *Muse*, 13 (1979), p. 54.

6 כ"מ מצפון לתל אנפה נמצאו שברי זכוכית ומספר כלים שצורתם עוותה כתוצאה מחום, ייתכן כי שרידים אלה קשורים למקומו של מפעל לייצור כלי זכוכית. ראו: G.D. Weinberg, 'Hellenistic Glass from Tel Anafa in Upper Galilee', *JGS*, 12 (1970), p. 27. ותיקי המשקים באזור מספרים על שכיחותם הרבה של שרידי זכוכית, בעיקר גושי זכוכית גולמית, בשדות שבקרבת התל. ממקורות רבים מן העת העתיקה ניתן להסיק כי בתי מלאכה שהצריכו שימוש בכבשנים הורחקו אל מחוץ לעיר. ראו: גרוסמרק (לעיל, הערה 2), עמ' 93-96; צ' גרוסמרק, "מרחיקין את הכבשנות מן העיר": גלגוליה של תקנה עירונית מימי הבית השני, מ' מור ואחרים (עורכים), לאוריאל: מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה מוגשים לאוריאל רפפורט, ירושלים תשס"ו, עמ' 427-438; צ' גרוסמרק, "אמר ר' זיורא: לפי שאין עושין כבשונות בירושלים", ברוך, גרינהוט ופאוסט (לעיל, הערה 2), עמ' 263-275.

(בולוסי זכוכית) ולייצר את הכלים בסמוך לשוקי היעד.⁷ ייתכן אפוא כי בעיר ההלניסטית של תל אנפה היה בית מלאכה לייצור כלי זכוכית שהתמחה בייצור קעריות שתייה בדפוס, אך ספק אם ניתן יהיה למצוא ולשחזר את שרידיו. השטח שמסביב לתל נתון היה לעיבוד חקלאי אינטנסיבי. מצדו המערבי של התל היו בעבר ברכות דגים, אך הן כוסו מחדש. ממזרח לתל נחפרה התעלה המזרחית של הירדן.⁸ עבודות אלה היו כרוכות בהסעת כמויות גדולות של עפר מן האזור ואליו, עד כדי טשטוש של כל שריד קדום.

הגזרה על טומאת כלי זכוכית ככלי במאבק בין יהודים לנכרים

אמצע המאה השנייה לפסה"ג היה תקופה סוערת בחיי היישוב היהודי בארץ-ישראל. העימות התרבותי, הדתי והחברתי בין היישוב היהודי לבין סביבתו ההלניסטית זעזע את יהודי הארץ, ותהליך ההתייוונות בחוגי האצולה היהודית בירושלים הואץ על רקע מאבקי כוח באותם חוגים. הסערה הגיעה לשיאה עם הטלת גזרות השמד על ידי אנטיוכוס הרביעי אפיפנס ופרוץ מרד החשמונאים.⁹

דיוקנו של
אנטיוכוס אפיפנס
על גבי מטבע

לפי מסורת קדומה שנשתמרה בברייתא בתלמוד הבבלי ובמאמר המובא על ידי אמוראים בתלמוד הירושלמי גזרו הראשונים ברשימת הזוגות, יוסי בן יועזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים, בני אמצע המאה השנייה לפסה"ג, על טומאת כלי זכוכית וטומאת ארץ העמים.¹⁰ עקב שילובן של הגזרה על טומאת ארץ העמים והגזרה על טומאת כלי זכוכית במסורת אחת, ומאחר שגזרות אלו הוטלו בתקופה הסוערת שבה חיו ופעלו הזוג הראשון, הניחו חוקרים אחדים כי גזרת הטומאה בכלי זכוכית קשורה הייתה

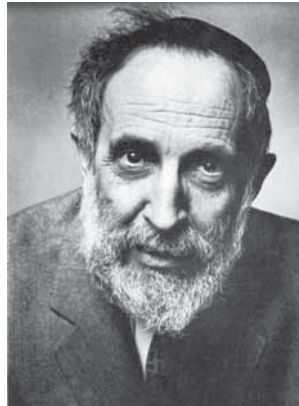
7 וראו הדין במסכת שבת בתלמוד הבבלי על אודות פריקת בהמה טעונה בגושי זכוכית גולמית שהגיעה לחצר לאחר כניסת השבת: 'אמר רב הונא: היתה בהמתו טעונה כלי זכוכית – מביא כרים וכסתות ומניח תחתיה, ומתיר החבלים והשקין נופלים [...] מיתבי: הייתה בהמתו טעונה טבל ועששיות – מתיר את החבלים והשקין נופלין, ואף על פי שמשתברין. התם בכלוסא' (בבלי, שבת קנר ע"ב). מאחר שהמטען שעל גבה של הבהמה היה של גושי זכוכית גולמית לא היה חשש לנזק כתוצאה מהתרת השקים.

8 על מפעל ייבוש החולה וחפירת התעלה המזרחית עיינו: מ' ברכיהו, 'מפעל ייבוש החולה', החולה: פרקי לימוד וקריאה, ירושלים תשי"ב, עמ' 109-115; י' כסלו ואחרים, ניתוח כלכלי של מפעלים למניעת הצפות בעמק החולה, רחובות תשל"ה, עמ' 16 (וראו במיוחד ציור 1 שם, 'מערכת הירדן ויובליו'); מ' לבנה, 'ייבוש החולה', אקולוגיה וסביבה, 1 (1994), עמ' 215.

9 מחקרים רבים עוסקים ברקע לגזרות הדת ומרד החשמונאים. ראו למשל: י"ל לוי, 'הרקע לגזירות הדת ולמרד החשמונאים', ד' עמית וח' אשל (עורכים), ימי בית חשמונאי: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 9-20, ושם בעמ' 330 ביבליוגרפיה נוספת.

10 ירושלמי, שבת א, ד (ג ע"ד); מההורות האקדמיה ללשון העברית, טור 372, שורות 45-47); שם, פסחים א, ט (כז ע"ד); שם, טור 502, שורות 2-5); בבלי, שבת יד ע"ב. על טומאת ארץ העמים עיינו: א' אדרת, מחורבן לתקומה: דרך יבנה בשיקום האומה, ירושלים תש"ן, עמ' 298-299; א"א אורבך, ההלכה מקורותיה והתפתחותה, גבעתיים 1984, עמ' 15; ג' אלון, 'טומאת נכרים', הנ"ל, מחקרים בתולדות ישראל בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב תשל"ח, עמ' 144-145. קיימת הסכמה במחקר כי ראשיתה של תקופת הזוגות באמצע המאה השנייה לפסה"ג בארץ-ישראל. ראו: אורבך (שם), עמ' 43; וראו גם הביבליוגרפיה הנרחבת: H.L. Strack & G. Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash*, Minneapolis 1996, pp. 63-65

בנסיבות ההיסטוריות ובעמדות פוליטיות, תרבותיות ודתיות. ניתן להצביע על שלוש מגמות עיקריות במחקרים על גזרותיהם של יוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן: מגמה אחת כרכה את הגזרה על טומאת כלי זכוכית במאבק הכלכלי שבין יהודים לנכרים; מגמה אחרת ראתה בה חלק ממאבק חברתי בין שכבות שונות בחברה היהודית; ומגמה נוספת הצביעה על היבטיה התרבותיים של הגזרה וראתה בה כלי במאבק הבין-תרבותי – כלי שרת בידי חכמים במאבקם במתייוונים ובחיתירתם למנוע את חדירתה של התרבות ההלנית לחברה היהודית.

מימין לשמאל:
אפרים אלימלך
אורבך, לואיס
פינקלשטיין,
לוי גינצבורג

לוי גינצבורג קשר את הגזרה במאבק הכלכלי בין יהודים לנכרים.¹¹ גינצבורג הניח כי ההלכה היא תולדה של מציאות ולא יצירה אקדמית של בתי מדרש. כדי להוכיח זאת הביא שורה של דוגמאות וביניהן ההלכות שתוקנו על ידי ראשון הזוגות, יוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן. לשיטתו הייתה הגזרה על טומאת ארץ העמים תחבולה מדינית שמטרתה למנוע ירידה מן הארץ. הגזרה על טומאת כלי זכוכית הייתה תחבולה כלכלית. כלי הזכוכית יקרי הערך היו כלי יבוא שמקורם בערי החוף הפניקיות המיוונות. ייבוא כלים אלה יצר תחרות פרועה לייצור מקומי של כלי חרס ומתכת. יתר על כן, לכלי הזכוכית היה יתרון, מאחר שלא חלו עליהם דיני טומאה וטהרה ככלי חרס ומתכת, שאם נטמאו צריך היה לשברם או להתיכם. החלת דיני טומאה על כלי זכוכית ביטלה את היתרון הזה, כדבריו של גינצבורג: 'לכל הפחות שהיתרון של אי קבלת טומאה לא היה עוד לכלי זכוכית תוצרת צור וצידון'.¹²

לואיס פינקלשטיין סבר כי מאחר שכלי הזכוכית היו כלי מותרות, לא היה בסיס לתחרות בינם לבין הכלים הפשוטים, כלי החרס, ששימשו את הציבור הרחב. לכן הציע פינקלשטיין כי הגזרה על כלי זכוכית קשורה הייתה במאבק חברתי בין פשוטי העם לבין האצולה היהודית המיוונת. בני האצולה נהנו מן השימוש בכלים יקרי ערך, כלי מתכת וכלי זכוכית, שפשוטי העם לא יכולים היו לרכוש.

11 ל' גינצבורג, 'מקומה של ההלכה בחכמת ישראל', הנ"ל, על הלכה ואגדה, תל-אביב תש"ך, עמ' 40-41.

12 שם, עמ' 15.

הטלת הגזירה שהחילה גם על כלים אלו טומאה שללה מן האצולה את היתרון שבשימוש בהם.¹³ אפרים אלימלך אורבך סבר כי הגזרות של הזוג הראשון, ובהן הגזרה על טומאת כלי זכוכית, קשורות היו במאבק התרבותי נגד ההתייוונות ובניסיונם של חכמים למנוע כל מגע בין יהודים נאמני תורת האבות לבין הנכרים והמתייוונים.¹⁴ אברהם אדרת שותף היה לדעתו של אורבך כי מטרתה של הגזרה על טומאת כלי זכוכית הייתה ליצור הפרדה בין יהודים לנכרים, עם זאת הוא הצביע על מגבלותיה של הגזרה, שעסקה רק בכלי יבוא, ושלא

הייתה לה כל השפעה על יחסי יהודים ונכרים בארץ.¹⁵ דן בר"ג הציע כי הסיבה לגזרה קשורה הייתה לשימוש שעשו ההלנים בכלי זכוכית במשתאות היין. הסימפוזיון, משתה היין, היה מן המאפיינים המובהקים של התרבות ההלנית.¹⁶ בר"ג הוסיף לדיון את העובדה שבימיהם של יוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן החל בארץ לראשונה ייצור של קעריות שתייה מזכוכית בקנה מידה נרחב. הגזרה על טומאת כלי זכוכית קשורה הייתה במאבק כנגד התרבות שכלים אלה היו סמליה.¹⁷

חכמים השתמשו בגזרות ובתקנות על פי צורך השעה

ולפי הנסיבות,¹⁸ וכך עשו גם בגזרת טומאה בכלי זכוכית. עם זאת

כדי לעמוד על הנסיבות המיוחדות לגזרת טומאה בכלי זכוכית באמצע המאה השנייה לפסה"נ יש להביא בחשבון שיקולים נוספים.

א. גזרת הטומאה בכלי זכוכית עשויה הייתה לשמש אמצעי במאבק כלכלי, מעין רשת ביטחון לכלי חרס מייצור מקומי ביהודה, אם אכן שווים היו כלי הזכוכית וכלי החרס בשימושם ובדיניהם.¹⁹ אמנם התפתחויות בתהליכי ייצור כלי הזכוכית שניתן לזהותן כבר באמצע המאה השנייה לפסה"נ הביאו לשינוי בהרגלי הצריכה של כלי זכוכית ובעלותם, אך עדיין היו אלה כלים יקרים יחסית, שלא השתוו לכלי החרס בשימוש היומיומי.

13 L. Finkelstein, *The Pharisees*, I, Philadelphia 1961, p. 129

14 אורבך (לעיל, הערה 10), עמ' 15.

15 אדרת (לעיל, הערה 10), עמ' 318, הערה 234.

16 ד' בר"ג, 'זכוכית קדומה', קדמוניות, ו (תשל"ג), עמ' 38-47. על הסימפוזיון ומנהגיו עיינו: מ' דייג-מנדלס, 'המשתה, המרוח והסימפוזיון', הנ"ל, הילולי הגפן והילולות השכר: יין ובירה בימי קדם (קטלוג), ירושלים 1999, עמ' 83-95; כסנופון, 'המשתה', דיאלוגים סוקרטיים, ערך ותרגם ג' דניציג, ירושלים תשס"ב, עמ' 19-72; אפלטון, המשתה, תרגמה מ' פינקלברג, תל-אביב תשס"א, עמ' 23-110.

17 בר"ג (שם), עמ' 47; D. Barag, 'Glass', *EJ*, VII, col. 605

18 אורבך (לעיל, הערה 10), עמ' 11.

19 וראו: י' מגן, תעשיית כלי אבן בירושלים בימי בית שני, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 102.

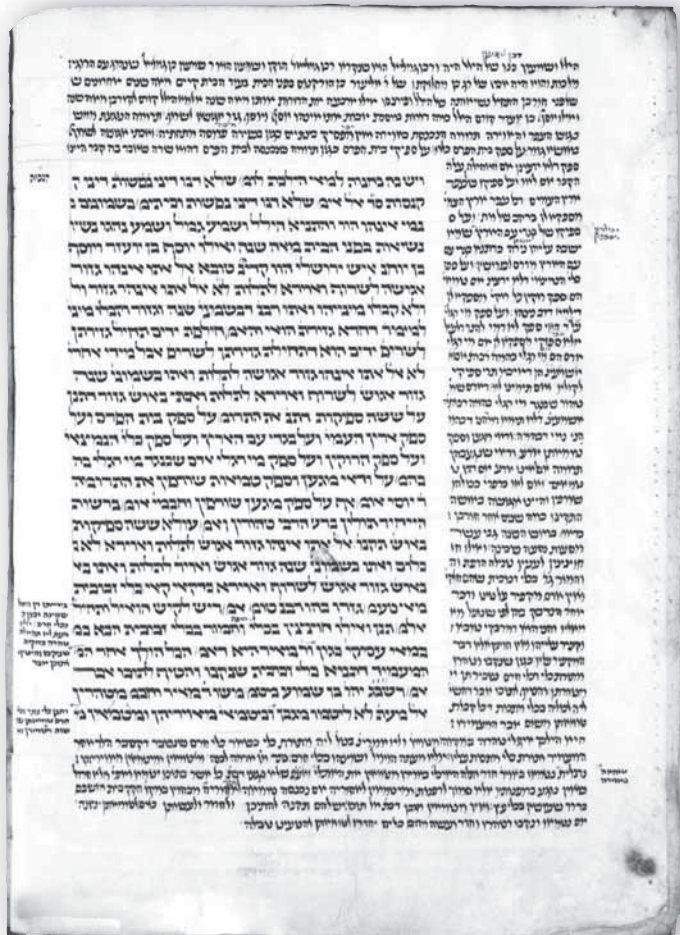

קערת זכוכית, ארץ-ישראל/סוריה, המאה השנייה-ראשונה לפסה"נ, קערות מסוג זה נמצאו בתל אנפה (באדיבות מוזאון ישראל, פריט 73.38.112)

לפי פשוטה של משנה הושוו דיניהם של כלי זכוכית להלכות טומאה וטהרה הנהוגות בכלי עץ, עור ועצם ולא לאלו הנהוגות בכלי חרס.²⁰ אך לפי מסורת שנמסרה על ידי ריש לקיש, במסכת שבת בתלמוד הבבלי, הושוו דיניהם של כלי זכוכית לדיני כלי חרס.²¹ מאחר שחלים על כלי חרס ועל כלי זכוכית דינים שונים לעניין טומאה וטהרה הקשו חכמים על דבריו של ריש לקיש. ותירצו שם את ההבדלים בין שתי קבוצות הכלים בעזרת מקורות תנאיים המלמדים כי מדובר במקרים מיוחדים. אם אכן שווים כלי זכוכית לכלי חרס בדיני טומאה, עשויה הלכה בתוספתא העוסקת בטומאת כלי חרס מיובאים להאיר במידה מסוימת את שאלת השימוש בהלכה כאמצעי במאבק כלכלי כנגד כלים מיובאים:

המביא ארונות ותנורין וספלין וכלי חרס מחוצה לארץ לארץ עד שלא הוסקו טמאין משם ארץ העמים וטהורין משם כלי חרס הוסקו טמאין משום כלי חרס וטהורין משום ארץ העמים נמצאת אומר בשעת שהן טמאין משום ארץ העמים טהורים משום כלי חרש ובשעה שהם טמאים משום כלי חרש טהורים משום ארץ העמים.²²

טומאת ארץ העמים חלה על כלי חרס שלא נשרפו, אך מאחר שעדיין לא תמה מלאכתם אין חלים עליהם דיני טומאה וטהרה.²³ ולהפך – אם נשרפו והיו ל'כלים גמורים', חלה עליהם טומאת כלי חרס אך לא טומאת ארץ העמים. כלי החרס המיובאים שווים

בבלי, שבת ע"ב, מתוך כ"י וטיקון (הספרייה האמסטולית ebr. 127)

20 משנה, כלים ב-ה. וראו להלן.
 21 בבלי, שבת טו ע"ב. בנוסח הרפוסים ר' יוחנן הוא המוסר את המסורת משמו של ריש לקיש, אך בכתב-יד של דף טו במסכת שבת נעדר שמו של ר' יוחנן (כ"י מינכן, ספריית המדינה הבורית 95; hebr.; כ"י וטיקון, הספרייה האמסטולית ebr. 127).
 22 תוספתא, כלים בבא קמא ג, ו (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 571); שם, חולין א, כב (שם, עמ' 501); שם, אהילות יז, ז (שם, עמ' 615).
 23 ראו להלן, 'התליכים טכנולוגיים בייצור זכוכית והשפעתם על הלכות טומאה בכלי זכוכית', עמ' 47-48.

שבין יהודים לנכרים. קשה אפוא לקבוע מסמרות בעניין השימוש שעשו חכמים בגזרת הטומאה בכלי זכוכית כאמצעי במאבק כלכלי.

ב. גזרת טומאת ארץ העמים והגזרה על טומאת כלי זכוכית נשתמרו במסורות התלמודיות כשהן סמוכות זו לזו, אלא שסמיכות זו עשויה להיות תוצאה של מפעל עריכה וכינוס שעשו דורות מאוחרים לימי הזוג הראשון – צירוף שתי הלכות שלהן נושא משותף (דיני טומאה) כדי להקל את לימודן ושינונן. סמיכותן של שתי הגזרות אינה מלמדת מאומה על מניעי החכמים שגזרו אותן, כפי שאינה מלמדת כי הן נגזרו מאותה סיבה או אפילו באותה עת. במסכת עדויות במשנה מצויה מסורת המלמדת כי יוסי בן יועזר איש צרידה העיד על שלוש הלכות בענייני טומאה לקולה ולכן כונה 'יוסי שריא' (יוסי המתיר).²⁴ לפיכך מסתבר כי יוסי בן יועזר עסק בענייני טומאה וטהרה ולא רק בהקשר של טומאת ארץ העמים וכלי זכוכית.

ג. החלת דיני טומאה על כלי זכוכית עשויה הייתה להיות אמצעי יעיל במאבק חברתי או תרבותי רק אם ניתן להוכיח כי הייתה לה משמעות שווה בעיני בני המגורים השונים בחברה היהודית בארץ באמצע המאה השנייה לפסה"נ. אם אכן הקפידו בני האצולה הירושלמית המיוונת בהלכות טומאה וטהרה, הייתה הגזרה על טומאת כלי זכוכית אמצעי יעיל במאבק. אלא שאין ידוע דבר על עמדותיהם ההלכתיות של המתיוונים.²⁵

ד. כדי שהגזרה על טומאת כלי זכוכית תוכל לשמש אמצעי במאבק כלכלי, חברתי, תרבותי או דתי חייב היה להתקיים תנאי נוסף – כלי הזכוכית צריכים היו להפוך למוצר שגור וידוע. מכאן שיש לבקש סיבות נוספות על הנסיבות ההיסטוריות שהניעו חכמים לגזור טומאה על כלי זכוכית.²⁶

להלן אנסה לבדוק את הרקע להחלת דיני טומאה וטהרה על כלי זכוכית בהקשר ההיסטורי, ולהציע כי החלת טומאה על כלי זכוכית קשורה הייתה גם בחידושים טכנולוגיים שפותחו בייצור זכוכית במאה השנייה לפסה"נ. זכוכית לא הייתה ידועה בארץ בימי המקרא, והייתה נדירה למדי עד התקופה ההלניסטית. העובדה כי בספרות חז"ל מצויים אזכורים רבים של זכוכית, של יצרני זכוכית ושל דרכי עיבודה, מלמדת כי במרוצת הדורות הייתה הזכוכית מחומר זר, נדיר ויקר לחומר שגור ומוכר בקרב יהודי הארץ. החידושים בייצור כלי זכוכית הביאו להוזלה ניכרת בעלויות המוצר והפכו את כלי הזכוכית לכלים שווים לכל נפש, והם הציפו בהדרגה את השווקים בארץ. מציאותם של כלי זכוכית

24 משנה, עדויות ה, ד; א' רגב, הצדוקים והלכתם: על דת וחברה בימי הבית השני, ירושלים תשס"ה, עמ' 249.
 25 רגב (שם), עמ' 250. להבהרת המושג התייוונות חשובים במיוחד דבריו של י"ל לוי, 'המונחים "הלניזם" ו"התייוונות"', הנ"ל, יהדות ויוונות עימות או מיוזג? ירושלים תש"ס, עמ' 20-33, ושם ביבליוגרפיה נוספת, וראו בעיקר דבריו שם עמ' 25-26. על תוקפה של הגזרה בציבור היהודי עיינו גם: אדרת (לעיל, הערה 10), עמ' 308.
 26 בדומה ראו למשל מסקנותיו של אלון בדבר הנסיבות ההיסטוריות של טומאת נכרים: 'העובדות הללו נוטלות ממנו את הבסיס להשערה שכל-יעיקרן של ההלכות הללו לא נגרמו אלא על ידי גורמים מדיניים שבסוף ימי בית שני. ואף על פי שיתכן למצוא גם בימים שקדמו לחשמונאים מסיבות כיוצא באלו (חדירת היונים לארץ והמלחמה בהתייוונות), מכל מקום הדעת נותנת שביסוד ההלכות שקועה השקפת-קדומים שבאומה' (אלון [לעיל, הערה 10], עמ' 146). ובדומה לכך קבע אדרת: 'לפי זה, גזירת יוסי בן יועזר על טומאת ארץ העמים מהווה גיבושו של תהליך ממושך של התבדלות מעולם הנכרים. בגזירה זו הפכו איסורים, שנהגו במשך דורות, מצוה מחייבת לגבי כלל היהודים המקבלים מרות הסנהדרין שבירושלים' (אדרת [לעיל, הערה 10], עמ' 308).

זולים שינתה את הרגלי הצריכה והרגלי השימוש בהם.²⁷ העיסוק ההלכתי בטומאת כלי זכוכית משקף בין השאר את התהליך הזה.

המסורת התלמודית על ראשיתה של גזירת הטומאה בכלי זכוכית

דיני טומאה וטהרה בכלי זכוכית נמנו במסכת כלים במשנה: 'כלי עץ וכלי עור וכלי עצם וכלי זכוכית פשוטיהן טהורים ומקבליהן טמאים נשברו טהרו חזר ועשה מהם כלים מקבלין טומאה מיכן ולהבא'.²⁸ דיני טומאה של כלי זכוכית שווים לאלו של כלי עץ, עור ועצם. כלים בעלי בית קיבול עשויים להיטמא ('מקבליהן טמאים'), ואם אין להם בית קיבול אינם עשויים להיטמא ('פשוטיהן טהורים'). טהרתו של כלי שנטמא היא בהפסקת קיומו ככלי, על ידי שבירתו. אם שבים ומייצרים מן השברים כלי חדש, חלים עליו מחדש דיני טומאה וטהרה.

הלכות טומאה וטהרה בכלי עץ, עור ועצם הן מן התורה,²⁹ לא כך הוא בכלי זכוכית. זכוכית לא הייתה בנמצא בארץ בתקופות קדומות. במקרא נזכרת זכוכית פעם אחת בלבד, בספר איוב, כחומר יקר השווה בערכו לזהב.³⁰ כלי זכוכית אינם שכיחים במכלולים ארכאולוגיים בארץ לפחות עד שלהי התקופה ההלניסטית. מקורם של כלי זכוכית טרום-הלניסטיים שנמצאו במזרח ככלל ובארץ בפרט הוא בדרך כלל בארמונות.³¹ נראה כי היו אלו כלי יבוא יקרי ערך ונדירים ביותר. הלכות העוסקות בכלי זכוכית עשויות היו להיקבע רק כאשר כלים כאלה היו זמינים. ברור אפוא כי שאלת טומאה בכלי זכוכית אינה מצויה בתורה או בכל מקור מקראי אחר.

דרכה של המשנה אין באמור במסכת כלים רמז מתי נגזרה טומאה על כלי זכוכית, כפי שאין המשנה עוסקת בסיבותיה ובנסיבותיה של גזרה זו. בספרות התלמודית מצויות מסורות אחדות, סותרות לכאורה, באשר לגזרת טומאה בכלי זכוכית. יש להתחקות אפוא אחר מסורות אלו ולברר את פשרן כדי להגיע למסקנות באשר לגזרה, סיבותיה ונסיבותיה.

בתוספתא מיוחסת טומאה בכלי זכוכית ל'דברי סופרים': 'כלי זכוכית מדברי סופרים טומאתן שוה פשוטיהן טהורין ומקבליהן טמאין'.³² חכמים הבחינו בכיורן בין הלכות שמקורן בתורה לבין תקנות, גזרות ומצוות שתיקנו או גזרו חכמים בני דורות שונים (אם כי לעתים כוונתם לדורות חכמים

27 גרוסמרק (לעיל, הערה 2), עמ' 139-149.

28 משנה, כלים ב, א; ל, א; תוספתא, כלים בבא בתרא ז, ז (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 597).

29 ויקרא יא, לב; במדבר לא, כ. אם כי לפי ספר ויקרא החלת טומאה על כלי כלשהו אינה קשורה לצורתו (כבעל בית קיבול או ללא בית קיבול), זאת בניגוד לכלי חרס, שנאמר עליהם במפורש: 'וכל כלי חרש אשר יפל מהם אל תוכו, כל אשר בתוכו יטמא ואתו תשברו' (ויקרא יא, לג). יתר על כן, לפי המקרא כלי עץ ועור שננטמאו תקנתם במים, ואילו כלי חרס שננטמאו תקנתו בשבירתו. במשנה לא נעשתה הבחנה כזאת.

30 איוב כח, יז; גרוסמרק (לעיל, הערה 2), עמ' 139-143.

31 בר"ג (לעיל, הערה 16), עמ' 43-44; גרוסמרק (שם), עמ' 139-140.

32 תוספתא, כלים בבא בתרא ז, ז (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 597). אורבך סבר כי בימי הבית השני קיים היה 'מעמד של סופרים מעתיקי ספרי הקודש, שומרי מסורתה, מורי התורה ודורשיה' שהיו קשורים לבית המקדש. ראו: אורבך (לעיל, הערה 10), עמ' 72; הנ"ל, 'הדרשה כיסוד ההלכה ובעיית הסופרים', תרביץ, כז (תשי"ח), עמ' 172-175; הנ"ל, חז"ל: פרקי אמנות ודעות, ירושלים תשמ"ז, עמ' 506-509. אלא שברבות הימים הלכו הגבולות שבין סופרים לבין חכמים וניטשטשו במקורותינו.

קדמונים, ראשוני התורה שבעל-פה³³, ואת אלה ציינו בביטוי 'מדברי סופרים', בניגוד להלכות שמקורן בתורה.³⁴

כאמור מסורת קדומה שנשתמרה בברייתא בתלמוד הבבלי ובמאמר המובא בתלמוד הירושלמי בשם האמורא הארץ-ישראלי רב ירמיה, מייחסת את הגזרה על טומאת כלי זכוכית לראשון הזוגות, יוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן: 'לא כן אמר ר' זעירא בר אבינא בשם רב ירמיה: יוסף בן יועזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים גזרו טומאה על ארץ העמים ועל כלי זכוכית'.³⁵ מסורת אחרת מונה את התקנה על טומאת כלי זכוכית בין תקנותיו של שמעון בן שטח,³⁶ ויש מסורת הקובעת את זמנה של הגזרה שמונים שנה לפני החורבן.

המסורת המייחסת את תקנת הטומאה על כלי זכוכית לשמעון בן שטח מצויה במסכת כתובות בתלמוד הירושלמי:

והוא התקין שמעון בן שטח שלשה דברים. שיהא אדם נושא ונותן בכתובת אשתו. ושיהו התינוקות הולכין לבית הספר. והוא התקין טומאה לכלי זכוכית. לא כן אמר ר' זעירא ר' אבונא בשם רב ירמיה. יוסי בן יועזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים גזרו טומאה על ארץ העמים ועל כלי זכוכית. ר' יוסי אמ'. ר' יהודה בר טבי. ר' יונה אמ'. יהודה בר טבי ושמעון בן שטח גזרו על כלי מתכות והלל ושמי גזרו על טהרת ידיים. ר' יוסי ביר'בין בון בשם ר' לוי. כך היתה הל'כה בידם ושכחהו.³⁷

שמעון בן שטח חי ופעל בימיהם של אלכסנדר ינאי (103-76 לפסה"נ) ואשתו שלומציון, שמלכה אחריו (76-67 לפסה"נ).³⁸ בקיאותו העיקרית של חכם חשוב זה הייתה בענייני משפט.³⁹ בשני מקומות נזכרת מעורבותו של שמעון בן שטח בהלכות טומאה וטהרה בכלים, וכל אחת מן המסורות האלו עומדת לכאורה בסתירה למסורות אחרות בטומאת כלים.

א. במסכת כתובות בתלמוד הירושלמי, לאחר שנמנתה תקנת טומאה בכלי זכוכית בין תקנותיו של שמעון בן שטח, הובאו בהמשך הסוגיה מסורת משמו של רב ירמיה המייחסת את הגזרה על טומאת כלי זכוכית ליוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן, ומסורת משמו של ר' יונה שלפיה שמעון בן שטח ויהודה בר טבי גזרו על טומאת כלי מתכת.

33 'לפיכך נקראו ראשונים סופרים – שהיו סופרים כל האותיות שבתורה' (בבלי, קידושין ל ע"א).
 34 וכדומה לכך 'טומאת כלי זכוכית דרבנן' (בבלי, שבת טז ע"א); ראו: אורבך (לעיל, הערה 10), עמ' 80.
 35 ירושלמי, שבת א, ד (ג ע"ד; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, טור 372, שורות 45-47); שם, כתובות ח, יא (לב ע"ג; שם, טור 996, שורות 22-24); בבלי, שבת יד ע"ב. המסורת בתלמוד הירושלמי שנמסרה משמו של ר' ירמיה, בן הדור הרביעי לאמוראי ארץ-ישראל, מאוחרת כ-500 שנה מימי הווג הראשון. אף שמציאותה של אותה מסורת בברייתא בתלמוד הבבלי אינה מלמדת בהכרח על קדמותה (ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 19-50), הניח אורבך כי זוהי המסורת הקדומה ביותר על אודות הגזרה. ראו: אורבך (לעיל, הערה 10), עמ' 15.
 36 על ההבדלים שבין גזרה לבין תקנה כתב אורבך: 'אין בין תקנה לגזרה אלא שהתקנה באה לתקן מצב על דרך החיוב, ואילו הגזרה מונעת' (אורבך ושם), עמ' 11).
 37 ירושלמי, כתובות ח, יא (לב ע"ג; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, טור 996, שורות 21-27); וראו גם: בבלי, כתובות פב ע"ב; שם, שבת יד ע"ב; א"ל אפשטיין, תולדות הכתובה בישראל, ניו-יורק תשי"ד.
 38 על שמעון בן שטח במסורות ארץ-ישראליות ובבליות עיינו: י' אפרון, 'שמעון בן-שטח וינאי המלך', הנ"ל, חקרי התקופה החשמונאית, תל-אביב תש"ס, עמ' 131-194; האוניברסיטה הפתוחה, עולמם של חכמים, יחידה 3: שמעון בן שטח, תל-אביב תשל"ז.
 39 אורבך, חז"ל (לעיל, הערה 32), עמ' 509; וראו גם: משנה, אבות א, ט.

ב. המסורת ששמעון בן שטח גזר טומאה בכלי מתכת מצויה גם במסכת שבת בתלמוד הבבלי: 'שמעון בן שטח תיקן כתובה לאשה, וגזר טומאה על כלי מתכות'.⁴⁰ אלא שמסורת המייחסות לשמעון בן שטח את התקנה/הגזרה על טומאת כלי מתכת עומדות בסתירה למסורת שלפיה נמנו כלי מתכת עם שבעת מיני הכלים שטומאתם היא מן התורה ('כלי מתכות – דאורייתא נינהו! דכתיב "אך את הזהב ואת הכסף" וגו' [במדבר לא, כב]).⁴¹ חכמים תרצו את הסתירה בכך שתקנתו של שמעון בן שטח עניינה בטומאה ישנה,⁴² ולכן אין היא עומדת בסתירה לכך שטומאת כלי מתכות היא מן התורה אלא להפך, משלימה אותה. אך מה באשר לטומאת כלי זכוכית המיוחסת לשמעון בן שטח? האמוראים חשו בסתירה בין המסורת על טומאת כלי זכוכית, וכדי להתמודד עם הקושי מנו את רשימת הגזרות של הזוגות בסדר כרונולוגי ('לא כן אמ' ר' זעירא ר' אבונא בשם רב ירמיה. יוסי בן יעזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלם גזרו טומאה על ארץ העמים ועל כלי זכוכית. ר' יוסי אמ'. ר' יהודה בר טבי. ר' יונה אמ'. יהודה בר טבי ושמעון בן שטח גזרו על כלי מתכות והלל ושמי גזרו על טהרת ידיים').⁴³ חשובה במיוחד הערתו של האמורא ר' יוסי בר' בון (אבין) בשמו של ר' לוי הפותרת את הקושי: 'כך היתה הל' [כה] בידם ושכחוה'. אליבא דר' יוסי בר' בון כאשר יוחסה תקנת הטומאה בכלי זכוכית לשמעון בן שטח, הכוונה הייתה לאשרורה של הלכה שנשכחה.

המסורת שבתלמוד הירושלמי המייחסת את התקנה על טומאת כלי זכוכית לשמעון בן שטח עשויה להיות מסורת מאוחרת שהושפעה מהידע כי שמעון בן שטח עסק בנושא טומאת כלים. באותה מידה עשויה מסורת זו לשקף את התרופפות הגזרה על טומאה בכלי זכוכית כתוצאה משינוי בנסיבות החברתיות והכלכליות והתעוררות מחודשת של נסיבות שהניעו את שמעון בן שטח לחדש את הגזרה. אך יש להביא בחשבון כי המעורבות של שמעון בן שטח עשויה לשקף גם תהליכים שהתחוללו בייצור הזכוכית, ושהביאו לשינויים בהרגלי הצריכה של כלי זכוכית ובתפוצתם, ולכן חייבו את חידושה או אשרורה של גזרת הזוג הראשון.

מסורת אחרת, שלפיה נגזרה טומאה בכלי זכוכית שמונים שנה לפני חורבן הבית, היינו בשנת 10 לפסה"ג, בימי מלכותו של הורדוס (37-4 לפסה"ג), מצויה במסכת שבת בתלמוד הבבלי. מסורת זאת משולבת בסוגיה הידועה בשם י"ח דבר, סוגיה שראשיתה במשנה הרביעית בפרק הראשון של מסכת שבת, ושעיקרה צעדים להפרדה בין יהודים לנכרים. וזה לשונה של המשנה: 'ואלו מן ההלכות שאמרו בעליית חנניה בן חזקיה בן גוריון כשעלו לבקרו נמנו ורכו ב"ש [בית שמאי] על ב"ה [בית הלל] וי"ח דברים גזרו בו ביום',⁴⁴ ובגמרא למשנה זאת הובאה ברייתא שנמנו בה הגזרות שנגזרו באותו היום.⁴⁵

40 בבלי, שבת יד ע"ב.

41 שם טז ע"ב.

42 טומאה ישנה היא מדברי סופרים. כלי מתכת טמא שנשבר טומאתו הראשונה עומדת וקיימת.

43 ירושלמי, כתובות ח, יא (לב ע"ג; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, טור 996, שורות 22-26).

44 משנה, שבת א, ד.

45 בבלי, שבת יג ע"ב; וחלקים מן הברייתא גם: משנה, זבים ה, יב; בבלי, גטין טז ע"א; שם, פסחים יט ע"ב. על אודות הסוגיה של י"ח דבר עיינו: א' גולדברג, 'משונה עשר דבר של בית שמאי ובית הלל', א"מ ראבילו (עורך), ספר היובל לדוד קוטלר, תל-אביב תשל"ה, עמ' 216-225; ש"ז צייטלין, 'י"ח דבר', א' כשר (עורך), המרד הגדול: הסיבות והנסיבות לפריצתו, ירושלים תשמ"ג, עמ' 143-153; י' בן-שלום, 'י"ח דברים שגזרו בו ביום', הנ"ל, בית שמאי ומאבק הקנאים נגד

מכאן מתחיל משא ומתן הלכתי שכוונתו לברר מה טעם גזרו חכמים טומאה בדברים שנמנו ברשימה. כל תת־סוגיה נפתחת בשאלה 'מאי טעמא גזרו ביה רבנן טומאה?', ועליה תשובה קצרה.⁴⁶ בין הגזרות שנמנו ברשימה גם הגזרה על טומאת ידיים.⁴⁷ אלא שבידי חכמים מצויה היתה ברייתא ובה מסורת שונה שלפיה נגזרה טומאת ידיים על ידי הלל ושמאי ולא, כגרסת המשנה, על ידי תלמידיהם:

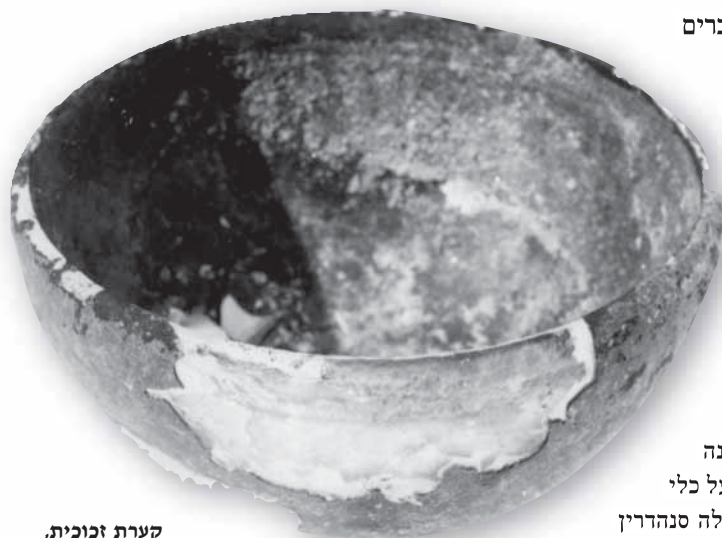
וידיים תלמידי שמאי והלל גזור? שמאי והלל גזור! דתניא: יוסי בן יועזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים גזרו טומאה על ארץ העמים ועל כלי זכוכית. שמעון בן שטח תיקן כתובה לאשה, וגזר טומאה על כלי מתכות. שמאי והלל גזרו טומאה על הידים.⁴⁸

בברייתא נמנו גזרותיהם של הזוגות, והיא משמשת אסמכתא לכך שהגזרה על טומאת ידיים משל הלל ושמאי היא ולא משל תלמידיהם. אגב אורחא כוללת הברייתא גם את גזרותיהם של יוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן, וביניהן הגזרה על טומאת כלי זכוכית.

הסוגיה בכבלי מתפתחת מכאן לדיון בדברים שנחלקו בהם או הסכימו עליהם בית שמאי ובית הלל, אך בהמשך שבה לעסוק בגזרה על טומאת כלי זכוכית:

יוסי בן יועזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים גזרו טומאה על ארץ העמים ועל כלי זכוכית, והא רבנן דשמנים שנה גזור! דאמר רב כהנא: כשחלה רבי ישמעאל ברבי יוסי שלחו לו: רבי, אמור לנו שנים ושלשה דברים שאמרת (לנו) משום אביך! שלח להם, כך אמר אבא: מאה ושמנים שנה עד שלא חרב הבית פשטה מלכות הרשעה על ישראל. שמנים שנה עד שלא חרב הבית גזרו טומאה על ארץ העמים ועל כלי זכוכית. ארבעים שנה עד שלא חרב הבית גלתה לה סנהדרין וישבה לה בחנויות.⁴⁹

תת־הסוגיה שלפנינו נפתחת בתהייה ('והא רבנן [...]'), מאחר שמול המסורת המייחסת את הגזרה על טומאת כלי זכוכית לזוג הראשון הוצגה מסורת ארץ־ישראלית משמו של התנא בן הדור החמישי ר' ישמעאל בר' יוסי, בנו של התנא ר' יוסי בן חלפתא, ולפיה נגזרה טומאה בכלי זכוכית שמונים שנה טרם החורבן. ר' ישמעאל הרבה לצטט את אביו בענייני הלכה וכך גם בסוגיה הנדונה ('כשחלה רבי ישמעאל ברבי יוסי שלחו לו: רבי, אמור לנו שנים ושלשה דברים שאמרת לנו משום אביך. שלח

קערת זכוכית,
ארץ־ישראל/
סוריה, המאה
השנייה-ראשונה
לפסה"ג, קערות
מסוג זה נמצאו
בתל אנפה
(באדיבות מוזיאון ישראל,
פריט 75.35.155)

רומי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 252-272; ירושלמי, שבת א, ד (ג ע"ג; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, טורים 371-373).
46 בבלי, שבת יד ע"א-ע"ב.
47 עיינו: מ' איש שלום, 'גלגול טומאת ידיים בכלל וע"י מגע בכתבי הקודש בפרט', הגורן, ג (תרס"ב), עמ' 30-39; אדרת (לעיל, הערה 10), עמ' 210-231.
48 בבלי, שבת יד ע"ב.
49 שם טו ע"א.

להם, כך אמר אבא אבא [...]). בתשובתו מנה ר' ישמעאל משמו של אביו שורה של מאורעות שאירעו טרם החורבן: מאה ושמונים שנה קודם לחורבן הבית פשטה רומי על ישראל, שמונים שנה לפני חורבן הבית נגזרו טומאת ארץ העמים וטומאת כלי זכוכית, ארבעים שנה לפני החורבן גלתה סנהדרין וישבה בחנויות. מסורת זו אינה מייחסת את הגזרה על טומאת כלי זכוכית לחכם כלשהו. בהמשך לדבריו של ר' ישמעאל בר' יוסי תוהה הסוגיה על המשמעות ההלכתית של המאורעות שנמנו, והיא כוללת דיון קצר בשאלת הפגיעה והקיצוץ בסמכויות השיפוט של הסנהדרין כתוצאה מכך. לעניין טומאת כלי זכוכית מאלפת התשובה המעידה – על סמך ברייתא – כי חכמים ידעו היטב שיוסי בן יעזר ויוסי בן יוחנן חיו זמן רב קודם לכן (יוכי תימא: בשמונים שנה נמי אינהו הוו, והתניא: הלל ושמעון גמליאל ושמעון נהגו נשיאותן לפני הבית מאה שנה. ואילו יוסי בן יעזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן הוו קדמי טובא!).⁵⁰ הסוגיה ממשיכה לעסוק בסתירה לכאורה שבין המסורת על הגזרה על טומאת ארץ העמים על ידי ראשון הזוגות לבין המסורת על טומאת ארץ העמים שמונים שנה לפני חורבן הבית. חז"ל מתרצים ומיישבים את הסתירה על ידי הרחבת הגזרה.⁵¹ רוצה לומר שהגזרה שנגזרה על ידי יוסי בן יעזר ויוסי בן יוחנן הורחבה על ידי חכמים בני העשור האחרון לפסה"ג, ימי נשיאותם של ראשוני שושלת בית הלל.⁵²

קשה להפריז בחשיבותה של סוגיה זו, לא כמקור ללימוד ושחזור של המאורעות ההיסטוריים, אלא ללימוד התפתחותה של ההלכה הקדומה בראי העריכה האמוראית הבבלית.⁵³ תרומת הדיון בסוגיה לשאלת ראשיתה של הגזרה על טומאת כלי זכוכית מסתכמת בחיזוק המסורת כי גזרה זאת הייתה מפעולותיהם של ראשון הזוגות. ראוי לתת את הדעת גם לאופיים הבעייתי של התאריכים שציין ר' ישמעאל – מאה שמונים, שמונים וארבעים – אלה ודאי אינם תאריכים מדויקים אלא תאריכים סמליים. זאת ועוד, הדיון בטומאת ארץ העמים מלמד על גזרה שלאחר שנגזרה הורחבה או אושררה על ידי דורות מאוחרים יותר, וזה תואם את שנאמר בסוגיה שבמסכת כתובות בירושלמי בהערתו של האמורא ר' יוסי בר' בון (אבין) בשמו של ר' לוי: 'כך היתה הל'כה] בידם ושכחה'.

אם אכן נגזרה גזרת הטומאה בכלי זכוכית על ידי הזוג הראשון, בעיצומה של התקופה ההלניסטית בארץ, הרי המסורות השונות הקושרות את החלתה לשלהי ימי מלכות בית חשמונאי ולתקופה הרומית המוקדמת מעידות על עיסוק מחודש ועל התפתחות בנושא טומאת כלי זכוכית בדורות אלה. גזרת חכמים מטבעה הייתה זמנית וניתנה לשעתה, וכשחלף הזמן והשתנו הנסיבות נתבטל תוקפן של הגזרות. העיסוק החוזר בגזרת טומאת כלי זכוכית מלמד כי היו נסיבות שהניעו חכמים לשוב ולדון

50 ש.ם.

51 שם ע"ב.

52 ארבעת הדורות הראשונים בשושלת בית הלל הם: הלל – שנת 30 עד שנת 10 לפסה"ג; שמעון בנו; רבן גמליאל הזקן – שנת 10 עד שנת 60 לסה"ג לערך; רבן שמעון בן גמליאל הזקן – דור החורבן. ראו: א"א אורבך, 'הלל', א"ע, יד, טורים 534-540; האוניברסיטה הפתוחה (לעיל, הערה 38), יחידה 7: רבן גמליאל, תל-אביב תשל"ח, עמ' 2. במחקר הועלו ספקות באשר לאמינותן ההיסטורית של המסורות הנוגעות בשושלת הנשיאותית. ראו: ד' גורבלאט, 'ראשיתה של הנשיאות הארצישראלית המוכרת', מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, ד (תשל"ח), עמ' 89-102; ע' מאיר, רבי יהודה הנשיא: דיוקנו של מנהיג במסורת ארץ ישראל ובבל, תל-אביב 1999, עמ' 27-33.

53 בן-שלום (לעיל, הערה 45), עמ' 258.

בעניין זה מדי פעם מחדש. נסיבות אלו עשויות היו להיווצר מתוך תהליכים ושינויים שהתחוללו בייצור כלי הזכוכית. קיימת התאמה מעניינת בין התפתחות הלכות טומאה וטהרה בכלי זכוכית לבין תהליך השתרשותה והתפתחותה של תעשיית הזכוכית בארץ. תהליך השתרשותה של תעשיית כלי הזכוכית בארץ קשור היה בהתפתחות הטכנולוגית בייצור כלי זכוכית. מאחר שהיו לתהליך זה השלכות מובהקות על מידת השימוש בכלי זכוכית בקרב הציבור היהודי הארץ-ישראלי, עשויים היו כלי הזכוכית להפוך למושא של גזרות חכמים. שילוב בין המקורות התלמודיים העוסקים בטומאת זכוכית לבין הידע שנצבר ממקורות ארכאולוגיים על אודות תהליכי התפתחות בייצור הזכוכית עשוי אם כך לסייע בשחזור הכפול של התפתחות ההלכה העוסקת בדיני טומאה של כלי זכוכית מחד גיסא ושל ייצור הזכוכית בקרב יהודים מאידך גיסא.

תהליכים טכנולוגיים בייצור זכוכית והשפעתם על הלכות טומאה בכלי זכוכית

למהפכה הטכנולוגית בייצור כלי זכוכית קדם תהליך ממושך, בן מאות שנים, שהוביל לשכלולים בכבשן הזכוכית, ואלה אפשרו להפיק טמפרטורות גבוהות מאלו שהושגו קודם לכן וכך לייצר זכוכית באיכויות טובות יותר. הזכוכית היא חומר מלאכותי אמורפי-צמיגי המתקבל בקירור של נתך לא מתכת. אין לזכוכית נקודת קיפאון או נקודת היתוך מסוימת וקבועה. כאשר מחממים זכוכית היא מתרככת, עוברת למצב צמיגי ולבסוף למצב נוזלי. עם קירור הנתך צמיגותו הולכת וגדלה בהדרגה עד שהוא נעשה זגוגי.⁵⁴ תכונותיו הספציפיות של כל גוש זכוכית נקבעות על פי היחס שבין חומרי הגלם המרכיבים אותו ועל פי מידת החום בכבשן שבו הוכן. תחומי הטמפרטורה שבהם מתרככת הזכוכית עד היותה לנוזל הם 500-1,000 מעלות צלזיוס. כלי זכוכית שקדמו לתקופה ההלניסטית נוצרו מזכוכית צמיגה למדי, בכבשנים שרמת הטמפרטורה שהפיקו לא הספיקה כדי להביא את הזכוכית למצב נוזלי, והכלים שנתקבלו היו כלים אטומים.⁵⁵ כדי להפיק זכוכית נוזלית איכותית ושקופה שאפשר להתקין ממנה כלים בדפוס (טכנולוגיה שהופיעה כאמור בתקופה ההלניסטית, במאה השנייה לפסה"נ), נדרשו טמפרטורות גבוהות יותר, ולשם כך נחוצים היו שינויים ושכלולים טכנולוגיים בכבשן הזכוכית.⁵⁶ השכלולים בכבשן אפשרו את המהפך שראשיתו בהתקנת כלי זכוכית בדפוס ושיאו בהמצאת ניפוח הזכוכית, באמצע המאה הראשונה לפסה"נ.⁵⁷

54 פ"נ פרו, ד' בר"ג ור' אטינגהאוזן, 'זכוכית', א"ע, טז, טור 796.

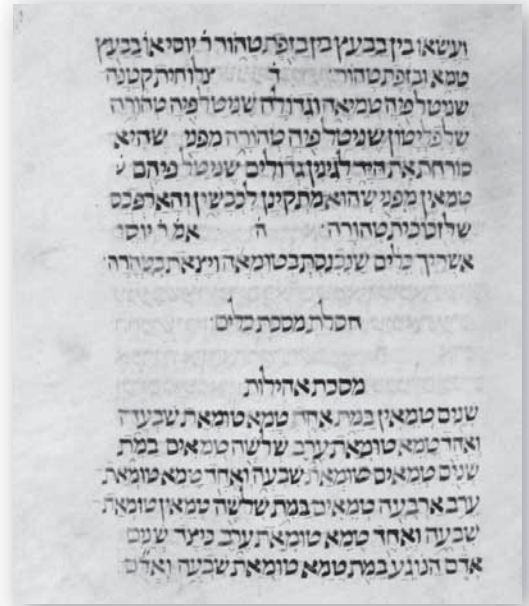
55 ד' בר"ג, 'מבוא', ישראלי, זכוכית (לעיל, הערה 2), עמ' 21; 'ישראל', זכוכית בתקופה הרומית והביזנטית, שם, עמ' 94; גרוסמרק (לעיל, הערה 2), עמ' 48-49; W.M.F. Petrie, *Tell el-Amarna*, Warminster 1974 (London 1894), pp. 25-28

56 R.J. Charleston, 'Glass Furnaces through the Ages', *JGS*, 20 (1978), p. 10, n. 2. וראו גם: גרוסמרק (לעיל, הערה 2), עמ' 68-82. עם זאת גם בכבשני התקופה ההלניסטית לא ניתן היה להפיק חום מספיק כדי ליצור זכוכית נוזלית.

ראו: ישראלי ובר"ג (לעיל, הערה 2), עמ' 71.

57 ישראלי (לעיל, הערה 55), עמ' 93-96.

הגזרה על טומאת כלי זכוכית נגזרה על ידי ראשון הזוגות באמצע המאה השנייה לפסה"נ, כאשר החל בצפון הארץ ייצור נרחב של קעריות שתייה. עד אז היו כלי זכוכית כלי מותרות יקרי ערך ונדירים ביותר,⁵⁸ והפיכתם לכלים שכיחים יחסית בתקופה ההלניסטית חייבה התייחסות וקביעת הגדרות הלכתיות שיאפשרו ליהודים נאמני התורה להשתמש בהם. סביר כי שיקול זה לווה בשיקולים נוספים שנבעו ממניעים אידאולוגיים, דתיים, כלכליים או אחרים, שהלכו ונתחדדו ככל שהיו כלי אלה שכיחים יותר.⁵⁹

במאה השנייה לפסה"נ היו עדיין כלי מזכוכית כלי יבוא שנוצרו מחוץ לתחומי היישוב היהודי בארץ. אך תהליכי האשרור והדיון המחודש בסוגיית טומאת כלי זכוכית בראשית המאה הראשונה לפסה"נ, בימיו של שמעון בן שטח, או בסופה של המאה הראשונה לפסה"נ (שמונים שנה לפני החורבן), עשויים להעיד על המשך התהליך שהפך את כלי הזכוכית למוצר זמין לכול. באמצע המאה הראשונה לפסה"נ הומצא ניפוח הזכוכית. המשמעות הייתה מהפכנית בעליל – תהליכי ייצור הכלים התייעלו, השווקים בארץ הוצפו בכלי זכוכית זולים, ויתר על כן, מהפכת הניפוח שחררה את יצרן כלי הזכוכית מתלות במתקני ייצור מסורבלים ובכך תרמה גם להתפשטותה הנכרת של מלאכת ייצור הכלים ברחבי הארץ. בתקופה זו החל ייצור כלי זכוכית בארץ גם בקרב יהודים.⁶⁰

סוף מסכת כלים ותחילת מסכת אהילות בכתב יד המשנה בספריית הפלטינה, פרמה (כתב יד 2596)

המסורת על אודות הגזרה שגזרו יוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן בכלי זכוכית היא כללית ואינה מפרטת את הדינים הנוהגים בכלי זכוכית או את סוגי הכלים. במסכת כלים במשנה הובא עיקרן של הלכות טומאה וטהרה בכלי זכוכית והן הושוו לאלו הנהוגות בכלי עץ, עור ועצם, ולצד אלה פורטו

58 גרוסמרק (לעיל, הערה 2), עמ' 139-143; ישראלי, זכוכית (לעיל, הערה 2), עמ' 39.
 59 אדרת הצביע על ארבעה מחזורי גזרות שמטרתן הפרדה בין יהודים לנכרים: בימי עזרא ונחמיה, בימי הזוג הראשון, בימי שמעון בן שטח ובשלהי ימי הבית השני (י"ח דבר). כל אחד מן המחזוריים האלה היה בשעת משבר, ועם חלוף המשבר נפרץ פרץ בחומת ההתבדלות, ופג תוקף הגזרות. ראו: אדרת (לעיל, הערה 10), עמ' 214-316 והערות 214-216. המסורות על אודות הגזרה על טומאת כלי זכוכית תואמות לשניים מן המחזוריים שזכרתי.
 60 השלב הראשון בתהליך ייצור הזכוכית, הכנת הזכוכית הגולמית, מחייב תלות בחומרי גלם, בחומרי בעירה ובכבשנים היכולים לבעור לאורך זמן. נוסף על כך הוא מצריך ידע טכנולוגי ניכר וידע בנוסחאות חומרי הגלם. תעשייה זאת הוסיפה להתקיים דורות רבים באזור החוף הפניקי (ייתכן כי זה היה סודם של הזוגים מכפר גירו [בירוז], ראו: ירושלמי, עבודה זרה ב, א נמ ע"ג; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, טור 1384, שורות 11-13). לעומת זאת לאחר שפותחה טכניקת הניפוח כרוך היה השלב השני בייצור הזכוכית, הכנת כלי מן הזכוכית הגולמית, בטכנולוגיות ובמתקני ייצור פשוטים יחסית ובבתי מלאכה קטנים. ראו: גרוסמרק (לעיל, הערה 2), עמ' 27-55. בית מלאכה כזה היה כנראה בית המלאכה הירושלמי שרק שפכיו מוכרים. ראו: ישראלי, בית מלאכה (לעיל, הערה 2), עמ' 187-191; Y. Israeli & N. Katsnelson, 'Refuse of a Glass Workshop of the Second Temple Period from Area J', H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982*, III, Jerusalem 2006, pp. 411-460

הדינים החלים בסוגים שונים של כלי זכוכית.⁶¹ ההתייחסות לסוגים שונים של כלים ולדיניהם (כגון רשימת הכלים בפרק ל במסכת כלים במשנה) מלמדת על היכרות עם מגוון גדל והולך של כלים. סתם מסכת כלים מיוחסת לעתים לר' יוסי, הוא ר' יוסי בן חלפתא, מחשובי התנאים ברור אושא (אמצע המאה השנייה לסה"נ).⁶² עדות מסייעת המלמדת על עיסוקו בטומאת כלים ניתן למצוא בדברי בנו ר' ישמעאל, שמסר בשם אביו את המסורת המייחסת את הגזרה על טומאת כלי זכוכית לסופה של המאה הראשונה לפסה"נ.⁶³ מסתבר שעיקרן של הלכות טומאה וטהרה בכלי זכוכית נוצרו בפרק הזמן שעבר מאז שנגזרה הגזרה לראשונה באמצע המאה השנייה לפסה"נ ועד אמצע המאה השנייה לסה"נ. בפרק זמן זה נרחב ונשתכלל ייצור כלי הזכוכית, וגדל מגוון הכלים שהיה מוכר וידוע לחכמים, כפי שניכר מרשימת כלי הזכוכית במסכת כלים במשנה. זאת ועוד, במסכת כלים במשנה מצויות הלכות טומאה החלות על כלי מלאכתם של יצרן הזכוכית ושל הזגג.⁶⁴ זוהי עדות מסייעת למציאותם של בעלי מלאכה יהודים במקצועות הזכוכית, שאילולא כן לא היה מקום לקיומן של הלכות הנוגעות לכלי מלאכה אלה.⁶⁵

במרוצת הזמן החלו להופיע במקורות תלמודיים טקסטים המעידים על היכרות עם תהליכי הייצור של כלי זכוכית, ואביא להלן מספר דוגמאות.

א. במסכת כלים בתוספתא מצויה הגדרה הקובעת את הרגע שבו חלים דיני טומאה בכלי: 'כלי זכוכית אין מקבלין טומאה עד שתיגמר מלאכתן. ורשב"ג אומר: משניטלו מן הספות'.⁶⁶ בתוספתא

61 משנה, כלים ב, א; טו, א; ל.
 62 שטרק ושטמברגר (לעיל, הערה 10), עמ' 76-77. יש המוצאים בדבריו של ר' יוסי בסופה של מסכת כלים ראייה לכך שהלכות כלים כבר היו סדורות לפניו כקובץ: 'אמר רבי יוסי אשריך כלים שנכנסת בטומאה ויצאת בטהרה' (משנה, כלים ל, ד). מסכת כלים פותחת במילים 'אבות הטומאות' (שם א, א) ומסתיימת בהלכה 'הארפכס של זכוכית טהורה' (שם ל, ד) – ולכן מכוונים דבריו של ר' יוסי, והוא יכול היה לאמרם רק אם הייתה לנגד עיניו המסכת או אם היה לפניו קובץ הלכות כלים ערוך ומסודר בדומה לה. ראו: ח' אלבק, 'מבוא למסכת כלים', הנ"ל (מהדיר), ששה סדרי משנה: סדר טהרות, תליאביב תשי"ט, עמ' 15; הנ"ל, מבוא למשנה, ירושלים תשל"ט, עמ' 63-87; על מעורבותם של תנאים בני דור אושא בעיצובו של סדר טהרות עיינו: אורבך (לעיל, הערה 10), עמ' 188-190.

63 ראו לעיל, הערה 49.

64 יצרן הזכוכית יצר זכוכית גולמית מחומרי גלם, והזגג היה יצרן הכלים. על ההבחנה ביניהם עיינו: גרוסמרק (לעיל, הערה 2), עמ' 65-89. הלכות טומאה וטהרה בכלי עבודה של אומני הזכוכית ראו: משנה, כלים ח, ט; כט, ו.

65 בהקשר זה יש להעיר כי במקורות חז"ל מצויים רק אזכורים בודדים של מקומות שהתקיימה בהם תעשיית זכוכית בימי המשנה והתלמוד. בין אלו יש למנות את העיר טבריה, שבה יצרו כנראה את 'כוסות טבריה' השקופות (ירושלמי, נידה ב, ז [נ ע"ב; מהדרות האקדמיה ללשון העברית, טור 1441, שורה 14]; בבלי, כא ע"א). ראו: ש' ליברמן, 'תיקוני ירושלמי', תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 208; י' ברנד, 'אילוסטראציות', סיני, טז (תש"ה), עמ' רצט-שא; מ' גיל, 'המוכר את החצר לא מכר אלא אורה של חצר', תרביץ, מו (תשל"ד), עמ' 25-26; גרוסמרק (לעיל, הערה 2), עמ' 105-108. עוד יש למנות בין מקומות ייצור הזכוכית את כפר גירו (ירושלמי, עבודה זרה ב, א [מ ע"ג; מהדרות האקדמיה ללשון העברית, טור 1384, שורות 11-13]). ראו: ד' בר"ג, 'לזיהויה של גירו', א' אפנהיימר, י' גפני ומ' שטרן (עורכים), יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד: מחקרים לכבודו של ש' ספראי, ירושלים תשנ"ג, עמ' 246-248; גרוסמרק (שם), עמ' 103-104. האתרים המעטים הנזכרים אינם משקפים את תמונת הפרישה של מלאכת ייצור כלי הזכוכית אלא את המידה שבה עשוי היה אזכור של אתר לסייע לסוגיה שבה נזכר.

66 תוספתא, כלים ב, א; בתרא ז, ז (מהדרות צוקרמנדל, עמ' 597). חוקרים חלוקים בשאלת תיארוכה של התוספתא ומקומה בספרות חז"ל ובשאלת מערכת הקשרים הטקסטואליים שבינה לבין המשנה והתלמודים. עם זאת מוסכם על מרבית החוקרים כי מאחר שהתוספתא מכילה חומרים בתר-משנאיים, היא נערכה בימי האמוראים או אף מאוחר יותר. עיינו: אלבק (לעיל, הערה 35), עמ' 51-78; י' אליצור, 'מפגשי לשון וריאליה בלשון חז"ל ושאלת קדמותה של התוספתא',

שני רבדים של ההלכה. ראשית התוספתא מחילה על כלי זכוכית בהכללה את הדין של גמר מלאכתו לעניין טומאה – כלי עשוי להיטמא רק מרגע היותו לכלי, כלומר עם השלמתו.⁶⁷ ההגדרה של גמר מלאכתו היא הגדרה הלכתית כללית שאינה מלמדת על היכרות עם תהליכי ייצור הכלים, מאחר שאינה מתייחסת לתהליכי העיבוד ואינה מפרטת מהו המעשה ההופך כלי לכלי גמור. בהמשך הובאו בתוספתא דבריו של רבן שמעון בן גמליאל:⁶⁸ 'משניטלו מן הספות'. זוהי הגדרה מדויקת של רגע גמר מלאכתו של כלי זכוכית. ספות הן מדור מרוחק ממוקד האש בכבשן, ונהגו להניח שם את הכלים לצורך צינון הדרגתי לאחר שעוצבה צורתם.⁶⁹ בדבריו של רבן שמעון בן גמליאל ניכרת ידיעה מסוימת של דרכי עיבוד הזכוכית והיכרות עם כבשן הזכוכית. כאשר נגזרה טומאה בכלי זכוכית חל על כלי זכוכית גם העיקרון הכללי של גמר מלאכתו. בשלב זה, במאה השנייה או הראשונה לפסה"ג, עדיין היו רוב כלי הזכוכית בארץ כלי יבוא, שהגיעו לשווקים ככלים גמורים. ההגדרה ההלכתית הכללית של גמר מלאכתו חלה עליהם בתוקף הגזרה על טומאת כלי זכוכית. ככל שהתפשטה מלאכת ייצור כלי זכוכית בקרב אומנים יהודים נוצר צורך בהגדרה מדויקת יותר שתפרוט את ההלכה הכללית לפרטים. דבריו של רבן שמעון בן גמליאל, בן דור אושא, עשויים ללמד בעקיפין על התפשטותה של מלאכת התקנת כלי זכוכית בקרב אומנים יהודים.⁷⁰

ב. על שאלת הגמרא מה טעם גזרו חכמים טומאה בכלי זכוכית השיב ריש לקיש, מחשובי אמוראי ארץ-ישראל בדור השני: 'כלי זכוכית מאי טעמא גזרו בהו רבנן טומאה? אמר רבי יוחנן אמר ריש לקיש: הואיל ותחלת ברייתן מן החול – שוינהו רבנן ככלי חרס'.⁷¹ דבריו של ריש לקיש מבוססים על ידע, ולו ידע כללי למדי, שזכוכית גולמית מופקת מחול, ידע המצוי כבר במדרשי הלכה תנאים.⁷²

מחקרים בלשון ה-ו וספר היובל לישראל יבין (תשנ"ב), עמ' 109-121; ש"י פרידמן, 'תוספתא עתיקה: ליחס מקבילות המשנה והתוספתא (א) – כל כתבי הקדש (שבת טו א)', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 313-338; הנ"ל, 'מקבילות המשנה והתוספתא', דברי הקונגרס העולמי האחד עשר למדעי היהדות, חטיבה ג, א: ספרות תלמודית ורבנית, ירושלים תשנ"ד, עמ' 15-22; ע' שרמר, 'למסורת נוסח התוספתא: עיון ראשוני בעקבות שאל ליכרמן', *Jewish Studies: an Internet Journal*, 1 (2002), עמ' 11-43; Y. Elman, *Authority and Tradition: Toseftan Baraitot in Talmudic Babylonia*, H. Fox & T. Meacham (eds.), *Introducing Tosefta: Textual, Intratextual and Intertextual Studies*, Hoboken 1999, pp. 99-121. שלוש הנחות יסוד באשר לתוספתא אומצו במחקר זה: התוספתא כוללת חומרים תנאים ואמוראיים; עריכתה מאוחרת לעריכת המשנה; ואף שנערכה על פי מבנה המשנה, אין היא השלמה או פירוש של המשנה אלא חיבור העומד בפני עצמו.

67 רמב"ם, יד החזקה, הלכות כלים ה, א; עיינו: הערך 'טמאת כלים', אנציקלופדיה תלמודית, כ, טור שיב.
68 על רבן שמעון בן גמליאל השני ודורו עיינו: א' אופנהיימר, הגליל בתקופת המשנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 45-53; י' רוזנסון, מסעות עשרה: על נדודי הסנהדרין בארץ ישראל, אלקנה תשנ"ח, עמ' 103-118.

69 חשיפה מהירה של כלי זכוכית לטמפרטורות חדר גורמת להתקררות מהירה מדי ועשויה לסרוק את דפנות הכלי. לכן לאחר שסיימו לעצב כלי נהגו אומני הזכוכית להניחו בכבשן בחלק המרוחק ממוקד האש כדי שיתקרר בהדרגה. ראו: י' ברנד, כלי זכוכית בספרות התלמוד, ירושלים תשל"ח, עמ' 160-161.

70 על מעורבותו של דור אושא בסדר טהרות ובהלכות טומאה וטהרה עיינו: אורבך (לעיל, הערה 10), עמ' 188-190.

71 בבלי, שבת טו ע"ב; וראו לעיל, הערה 21.

72 ספרי דברים שנד (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 417); מדרש תנאים לדברים לג, יט (מהדורת הופמן, עמ' 219); וראו גם התרגום המיוחס ליונתן לדברים לג, יט: 'זמן חלא מפקין אספקלרין ומיני זוגיתא' (מהד' רידר, על פי כתב יד לונדון ADD27031 ירושלים 1974). והשוו: 'חול – זו זכוכית לבנה' (בבלי, מגילה ו ע"א; וכן במדרשים מאוחרים: ילקוט שמעוני, דברים, רמז תתקסא [מהדורת הימן-שילוני, עמ' 698]; ילקוט שמעוני, שופטים, רמז לט [מהדורת הימן-שילוני, עמ' 108]).

מאחר שבמסכת כלים במשנה הושוו דיני טומאת כלי זכוכית לדיני טומאה של כלי עץ, עור, ועצם ולא לדיני טומאה וטהרה של כלי חרס, ומאחר שקיימים הבדלים בין הלכות טומאה וטהרה בכלי זכוכית לבין אלו הנהוגות בכלי חרס, נראה כי תשובתו של ריש לקיש מכוונת רק לסיבת הגזרה ולא לפרטיה.⁷³

שתי הדוגמאות שהובאו לעיל מלמדות כי ההתפשטות של ייצור כלי זכוכית ברחבי הארץ וההיכרות של חכמים ושל הציבור הרחב עם מלאכה זו משתקפות ברובד ההלכתי של ספרות חז"ל. מקורות אגדיים, רובם מתקופת האמוראים, משלימים את התמונה של תהליכי התפשטותו של ייצור הזכוכית ביישוב היהודי בארץ בימי המשנה והתלמוד.

מלאכת הזכוכית באגדות חז"ל

מחקרים אחדים דנו בקשר שבין אגדת חז"ל לבין הפעילות הליטורגית בבית הכנסת הקדום.⁷⁴ הדרשה הייתה כלי רטורי חשוב בידיהם של חכמים כדי לקרב את שומעיהם לתורת ישראל, באמצעותה הציעו פתרונות לבעיות זמנם ובה בעת הוכיחו את נצחיותה של תורת ישראל.⁷⁵ הדרשה הייתה מיועדת לא רק לחוגים האליטיסטיים של חכמים ויודעי דבר אלא הופנתה לעתים קרובות לציבור הרחב. כדי להעביר את רעיונותיהם ופרשנותם לשכבות העם הרחבות השתמשו דרשנים במגוון כלים רטוריים, ביניהם משלים, אלגוריות ומעשיות,⁷⁶ כלים שסייעו בידיהם לפשט מסרים רעיוניים מורכבים ולעשותם שווים לכל נפש. הדרשן השתמש בשפה ובמונחים שהיו מוכרים ומובנים לשומעיו. המשלים והמעשיות שבהם השתמשו חכמים לא הגיעו לדינו בצורתם המקורית כדרשה שנישאה בעל־פה, אלא בהקשרים פרשניים-מדרשיים בספרות חז"ל, במדרשים ובשני התלמודים.⁷⁷ אחד הכלים הרטוריים החשובים של הדרשה הוא המשל, סוגה ספרותית המלמדת באמצעות סיפור כלשהו, המשל, המתקיים בפני עצמו, לקח שמחוצה לסיפור עצמו, ולקח זה, הנמשל, הוא מטרת סיפורו של המשל. המשל הוא אפוא סיפור בדיוני המשתמש במציאות קיימת ומוכרת להעברת מסר רעיוני, ועצמתו ככלי רטורי מעוגנת בהיכרות השומעים עם המציאות שהוא מתאר בחלקו הגלוי, ושממנה יסיקו את מסקנותיהם בחלק הנרמז.⁷⁸ המשל, שלידתו בעולמה של הסיפורת שבעל־פה, שימר את תכונותיו הרטוריות גם בעיבודיו הספרותיים במדרשי חז"ל, שבהם נרתמה הסיפורת לשירות

73 משנה, כלים ב, א; בבלי, שבת טו ע"ב - טז ע"ב.

74 ח' מאק, מדרש האגדה, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 34-49; א' שנאן, תרגום ואגדה בו: האגדה בתרגום התורה הארמי המיוחס ליונתן בן עוזיאל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 11-15; ד' שטרן, המשל במדרש: סיפורת ופרשנות בספרות חז"ל, תרגם י' עמנואל, תל-אביב 1995.

75 י' היינמן, דרשות בציבור בתקופת התלמוד, ירושלים תשמ"ב, עמ' 7-9; ש' ליברמן, יונית ויונות בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ד, עמ' 86; שנאן (שם), עמ' 14.

76 שטרן (לעיל, הערה 74), עמ' 22-27.

77 היינמן (לעיל, הערה 75), עמ' 11.

78 D. Stern & M. Mirsky (eds.), *Rabbinic Fantasies: Imaginative Narratives from Classical Hebrew Literature*, Philadelphia & New York, 1990, p. 11; שטרן (לעיל, הערה 74), עמ' 28.

הפרשנות המקראית.⁷⁹ שכיחותם של מילים וביטויים, משלים ואלגוריות השאולים ממלאכת הזכוכית וכליה מעידה אפוא על מידת ההיכרות של החכמים ושל בני העם הרחב עם מלאכה זו. מנגד יש לזכור כי ספרות חז"ל מטרתה דידקטית-חינוכית-הלכתית, והדוגמאות ששאלה מחיי יומיום כפופות למטרותיה ומשרתות את הדיון ההלכתי. חז"ל לא ניסו מעולם להציג אירוע, מלאכה או כל פרט אחר מחייהם לשמו, וקהל שומעיהם ידע במה מדובר. לכן היריעה המתקבלת מן המקורות התלמודיים בנושא כלשהו היא כשמיכת טלאים שחסרים בה חלקים רבים.⁸⁰ משל קצר מן המדרש מציג את תמציתה של מלאכת הזכוכית:

ד"א [דבר אחר] כחול הים מה דרכו של חול אדם מכניסו לאור ומוציאו בולוס ועושה הימנו כלי זכוכית כך ישראל נכנסים לאור ויוציאים חיים.⁸¹

המשל מציג את הידע כי מחול ים שהוכנס לאש מפיקים זכוכית גולמית, וממנה מייצרים כלים. בקיצור נמרץ אנו למדים מהו חומר הגלם לייצור הזכוכית, אנו למדים שכדי להפיק זכוכית מחול יש להשתמש באש, ולבסוף אנו למדים כי התקנת כלי זכוכית היא תהליך בן שני שלבים.

ההבחנה בין שני שלבי ייצור הזכוכית באה לידי ביטוי לא רק בתיאורי מלאכה זו במקורות שונים אלא גם בכך שבמקורות תנאיים ואמוראיים נזכרים שני סוגים של בעלי מלאכה בתעשיית הזכוכית – יצרן זכוכית וזגג.⁸² בחינה מדוקדקת יותר של המקורות מעלה תמונה מעניינת: למעט מדרש אחד מאוחר,⁸³ ולמעט הטקסטים המזכירים בצורה כללית כי זכוכית מקורה בחול ואזכורים ספורים של כלי מלאכה של 'עושה זכוכית' במשנה ובתוספתא,⁸⁴ אין בספרות חז"ל התייחסות לדרך יצירת הזכוכית הגולמית. בתקופה הרומית והביזנטית הוסיפה תעשיית הזכוכית הגולמית בארץ לפעול באזורי החוף הפניקי, בקרבת מרבצי חול הזכוכית. יש להניח כי רק יהודים מעטים נחשפו לתהליכי ייצור הזכוכית הגולמית, ואפשר שזו הסיבה שהיא נזכרת אך מעט בספרות חז"ל.

תמונה שונה לחלוטין מתקבלת מן המקורות התלמודיים העוסקים בייצור כלים. הזגג, כלי מלאכתו ואף דרכי שיווק תוצרתו נזכרים פעמים אחדות במקורות הלכתיים ובמקורות אגדיים.⁸⁵ כך למשל במסכת שבת בתלמוד הירושלמי מצויה מסורת המתייחסת לשורה של מלאכות האסורות בשבת:⁸⁶

ר' חמא בר עוקבא בשם ר' שמעון בן לקיש. הגודל כלי צורה חייב משום בונה. ר' אילא בשם ר' שמעון בן לקיש. הנופח כלי זכוכית חייב משום בונה. רבנן דקיסרין בשם ר' שמעון בן לקיש. יש דברים קרובים

79 'The genius of midrash is that it exists in a kind of gray area between these separate realms of imaginative literature on the one side, exegetical commentary on the other [...] creating narratives in the service of interpretation' (שטרן ומירסקי [שם], עמ' 8). וראו: שטרן (שם), עמ' 20; ליברמן (לעיל, הערה 75), עמ' 154.

80 ד' שפרבר, תרבות חומרית בארץ ישראל בימי התלמוד, ירושלים תשנ"ד, עמ' 21.

81 פסיקתא רבתי יא (מהדורת איש שלום, דף מה ע"ב); במדבר רב, ב, יג. לחלק ניכר מן האגדות שיובאו להלן יש מקבילות בספרות העולם העתיק. ועיינו: גרוסמרק (לעיל, הערה 2), עמ' 41-47.

82 גרוסמרק (שם), עמ' 65-89.

83 מדרש תנחומא, וישב ג; גרוסמרק (שם), עמ' 52-55.

84 משנה, כלים ח, ט; תוספתא, כלים בבא מציעא ג, י-יא (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 581).

85 גרוסמרק (לעיל, הערה 2), עמ' 72-81.

86 י"ד גילת, 'שלושים ותשעה אבות מלאכה ותולדותיהם', הנ"ל, פרקים בהשתלשלות ההלכה, רמת-גן תשנ"ב, עמ' 32-62.

ורחוקים. ויש דברים רחוקים וקרובים. הגודל כלי צורה. והנופח כלי זכוכית. והעושה כלי בדפוס. כולהון משום בונה.⁸⁷

יהושע ברנד סבר כי בטקסט נזכרות שלוש טכניקות שונות במלאכת הזכוכית: הגודל כלי צורה הוא המתקין כלי על גבי ליבה, הנופח כלי זכוכית כפשוטו, והעושה כלי בדפוס הוא המעצב כלי זכוכית בדפוס.⁸⁸ הניסיון לזהות בביטוי 'הגודל כלי צורה' את טכניקת ההתקנה על גבי ליבה מבוסס על שחזור שגוי של טכניקה זאת.⁸⁹ 'גדל' בלשון חז"ל פירושו בדרך כלל: קלע (מלשון מקלעת, צמה),⁹⁰ ואין הוא מתאים לתיאורה של מלאכת התקנת כלים על גבי ליבה. זאת ועוד, התקנה על גבי ליבה הייתה הטכניקה הקדומה ביותר ששימשה להתקנת כלי זכוכית, וכבר זמן רב לפני ימי המשנה והתלמוד לא נהגו להשתמש בטכניקה זאת לצורך ייצור כלים, וברור מאליה כי ריש לקיש לא יכול היה להכירה ולהתייחס אליה. בסוגיה המקבילה בתלמוד הבבלי נאמר במקום 'הגודל כלי צורה': 'אמר רבי שמעון בן קיסמא אמר רבי שמעון בן לקיש: הצר צורה בכלי, והמנפח בכלי זכוכית – חייב משום מכה בפטיש',⁹¹ את הביטוי 'הצר צורה בכלי' פירשו פרשני התלמוד כמדובר בכלי כלשהו (לאו דווקא כלי זכוכית) שהוסיפו בו צורה לקשטו, ותוספת זו היא גמר מלאכתו.⁹²

אפשר כי כאשר מנה ריש לקיש בין המלאכות החייבות משום בונה גם את ה'עושה כלי בדפוס', הוא התכוון לכלי זכוכית, אך גם יסודותיה של השערה זאת רעועים למדי. מלאכת התקנת כלים בדפוס, שהייתה שכיחה למדי בשלהי התקופה ההלניסטית, הלכה ופינתה את מקומה לטכניקת ניפוח הכלים. בימיו של ריש לקיש, במאה השלישית לסה"נ, נוצרו רק כלים מעטים, בעיקר כלי מותרות יקרים, בהתקנה בדפוס. כלים אלה נוצרו בבתי מלאכה מתמחים באלכסנדריה ובמערב האימפריה הרומית.⁹³ קשה להניח כי לכלי יקר אלה מכוונים היו דבריו של ריש לקיש. הוא התכוון כנראה להתקנת כלים כלשהם בדפוס ולא דווקא לכלי זכוכית. מסתבר אפוא כי המלאכה היחידה הקשורה בזכוכית בטקסט זה היא מלאכתו של נופח הזכוכית.

במקורות אגדיים יש חיזוק להשערה כי חכמי המשנה והתלמוד ובני דורם הכירו בעיקר את טכניקת ניפוח הכלים.⁹⁴ חיזון מופלא מתרחש לנגד עיניו של המתבונן במלאכתו של מנפח הזכוכית – על

87 ירושלמי, שבת ז, ד (י ע"ד; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, טור 413, שורות 18-23).

88 ברנד (לעיל, הערה 69), עמ' 148; הנ"ל, כלי החרס בספרות התלמוד, ירושלים תשי"ג, עמ' תנח.

89 לשחזור דרך התקנת כלי זכוכית על גבי ליבה עיינו: ישראלי (לעיל, הערה 55), עמ' 22.

90 ראו הערך 'גדל II', M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, p. 213. וראו למשל: משנה, כלים טו, ג; שם, שבת י, ו.

91 בבבלי, שבת עה ע"ב.

92 כפי שנלמד בשל חיובו 'משום מכה בפטיש'. עיינו רש"י וחידושי הריטב"א בבבלי, שבת עה ע"ב (מהדורת 'זכרון יעקב', ישראל תשס"ב). וראו: 'גילת', 'מכה בפטיש בין אבות מלאכות שבת', דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ירושלים תשכ"ז, עמ' 149-151.

93 R.J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, V, Leiden 1975, p. 153

94 אמנם נזכרים במדרשי חז"ל כלי דיאטריטה (מיוונית), כלים שגולפו בזכוכית קרה, טכניקה מורכבת ומסובכת שאין כל רמז לפרטיה בספרות חז"ל. ראו: 'אמר ר' חייה לזגג שהיה בידו קופה מליאה כוסות ודייטרוטין, בשעה שהיה מבקש לתלות הקופה היה מביא יתד ותוקעה ותולה עצמו בה ואחר כך תולה קופתו, לפיכך לא באו כלם בימי בני אדם שפופים אלא בימי [בני] אדם גיבורים שיכולים לעמוד בהם' (בראשית רבה כה, ג [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 242]; שם מ, ג [שם, עמ' 383]; רות רבה א, ד). כלי הדיאטריטה היו כלים יקרי ערך: 'ד"א שמעו דבר ה' משל למלך שאמר לעבדיו

ידי נשיפות אוויר בשפופרת ותוך נענוע בלתי פוסק של השפופרת יוצר האומן מטיפת זכוכית כלי. חיזיון זה הטביע את רישומו על חכמים, והם המשילו בו את מעשה בריאת האדם והפחת רוח חיים באפו: 'מה כלי זכוכית על ידי שנעשה בנפיחה על ידי בשר ודם אם נשבר יש לו רפואה, אדם שנעשה בנפיחתו של הקב"ה, שנאמר ויפח באפיו נשמת חיים (בראשית ב, ז), על אחת כמה וכמה'.⁹⁵

פרשת התפקודות של אלישע בן אבויה, 'אחר', הייתה מן הפרשיות הכאובות ביותר בעולמם של חכמים. אגדות אחדות עוסקות בה ובמערכת היחסים הקשה שהתפתחה לאחר התפקודות בינו לבין ר' מאיר.⁹⁶ בין היפות שבהן האגדה הבאה, המצויה בספרות חז"ל במספר גרסאות:

ר' מאיר הוה יתיב דרש בבית מדרשא דטיבריה. עבר אלישע רביה רכיב על סוסיא ביום שובתא. אתון ואמרון ליה. הא רבך לבר. פסק ליה מן דרשה ונפק לגביה [...]. אמר ליה ומה הויתא דרש תובן. אמ' ליה. לא יערכנה זהב וזכוכית. אמ' ליה. ומה פתחת ביה. אמ' ליה. דברי תורה קשין לקנות ככלי זהב ונוחין לאבד ככלי זכוכית. ומה כלי זהב וכלי זכוכית אם נשתברו יכול הוא לחזור ולעשותן כלים כמו שהיו (ר' מאיר היה יושב ודורש בבית המדרש של טבריה. עבר אלישע רבו רכוב על הסוס ביום השבת. באו ואמרו לו – הנה רבך בחוץ. פסק לו מן הדרשה ויצא אליו [...]. אמר לו: מה היית דורש שוב? אמר לו: "לא יערכנה..." אמר לו: ומה פתחת בו?)⁹⁷

הדיאלוג בין אלישע בן אבויה לבין ר' מאיר מלמד כי חכמים ידעו כי ניתן להתיר מחדש שברים של כלי זכוכית וליצור מהם כלי חדש.

מעניין במיוחד המדרש הבא מבראשית רבה, המשווה בין כלי חרס לכלי זכוכית:

לא כך כת' [וי]ב ככלי יוצר נתפצם (תהלים ב, ט) אתמהא, אמר ליה כלי חרס ברייתו מן המים והכשירו באור, כלי זכוכית ברייתו מן האור והכשירו באור, זה נשבר ויש לו תקנה וזה נשבר ואין תקנה אתמהא, אמר לו על

שמרו לי ב' כוסות הללו והיה דיאטריטא, א"ל [אמר ליה] הוי זהיר בהם עד שהוא נכנס לפלטיין היה עגל אחד שרוי על פתח הפלטיין נגח העבר ונשבר אחד מהם, והיה העבר עומד ומרתית לפני המלך אמר לו למה מרתית אמר שנגחני עגל ושבר אחד משני הכוסות, א"ל [אמר ליה] המלך א"כ [אם כן] דע והזהר בשני כך אמר הקב"ה שני כוסות מזגתם בסיני נעשה ונשמע שברתם נעשה עשיתם לפני עגל הזהירו בנשמע' (שמות רבא כז, ט); 'זהשקות ככלי זהב, השקיותיו של אותו רשע לא היו אלא בשל זהב, איתבוון והכתוב (מלכים א' ו) וכל כלי משקה המלך שלמה זהב וכל כלי בית יער הלכנון זהב סגור, ר' פנחס בשם ר' יצחק אמר והלא נפשו של אדם חותה לשתות בשל זהב אלא אלו כוסות דיוטריטא של כלי זכוכית שרואין צל פניהם בהם יפין ויקירין ככלי זהב' (אסתר רבא ב, י). וראו גם: 'ותפקחנה עיני שניהם וכי סומין היו אתמהא, ר' יודן בשם ר' יוחנן בן זכיי ר' ברכיהו בשם ר' עקיבה לעירוני שהיה עובר לפני חנות הזגג והיתה לפניו קופה מליאה כוסות ודייטרוטין והפשיל במקלו ושברן, עמד ותפשו, אמר ליה ידענא דלית אנה מהני מינך כלום, אלא בוא אראך כמה טובה איברתה, כך הראה להן כמה דורות איברד' [אמר לו יודע אני שאיני נהנה ממך כלום] (בראשית רבא יט, ז [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 175]) על כך כתבה חשן: 'ר"ע ור' עקיבה ממשיך כאן את חטא האדם בהמרותו את פי ה' כשבירתן של כלי זכוכית אשר נוחין לאבד ללא תקנה' (ר' חשן, 'לא יערכנה זהב וזכוכית ותמורתה כלי פז', סיני, קה [תש"ז], עמ' קמ). דברי המדרש 'אלא בוא אראך כמה טובה איברתה' מכוונים לדעתי לסוג המיוחד של כלי הזכוכית, הדיאטריטה, ולא לכלי זכוכית בכלל. על טכניקת הייצור של כלי דיאטריטה ראו: G.D. Weinberg, 'Vasa Diatreta in Greece', JGS, 6 (1964), pp. 47-55

⁹⁵ מדרש תהלים ב, יא (מהדורת בובר, דף טו ע"ב).

⁹⁶ י' ליבס, 'דברי שיח בין אחר ור' מאיר', הנ"ל, חטאו של אלישע: ארבעה שנכנסו לפרדס וטבעה של המיסטיקה התלמודית, ירושלים תש"ן, עמ' 51-70. וראה גם: ג' בארי, 'יצא לתרבות רעה', אלישע בן אבויה – אחר, תל אביב 2007.

⁹⁷ ירושלמי, חגיגה ב, א (עז ע"ב; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, תור 783, שורה 47 – תור 784, שורה 30); בבלי, חגיגה טו ע"א; ציורית במיוחד היא הגרסה המצויה במדרש קהלת רבא ז. וראו: חשן [לעיל, הערה 94], עמ' קלג-קמא.

ידי שהוא עשוי בנפיחה, אמר לו לא ישמעו אוניך מה שפיך אומר, ומה אם זה שהוא עשוי בנפיחתו שלבשר ודם יש לו תקנה, בנפיחתו שלהקב"ה על אחת כמה וכמה, אמר ר' יצחק ככלי חרש תנפצם אין כת' אלא ככלי יוצר שלא הוצקו יכולין לחזור.⁹⁸

מרחק גדול יש בין אגדה זו לבין דבריו של ריש לקיש על סיבת החלת טומאה בכלי זכוכית: 'הואיל ותחלת ברייתן מן החול – שוינהו רבנן ככלי חרס'.⁹⁹ באגדה המובאת כאן יש הבחנה בין תכונותיהם השונות של כלי חרס לעומת כלי זכוכית. כלי חרס שנוצר מחומר לח וניזוק טרם שרפתו, ניתן לעצבו מחדש; אך לאחר שנשרף 'והכשירו באור', אם 'נשבר אין תקנה'. כלי זכוכית ברייתו באור, כי באש מכינים את הזכוכית הגולמית מחומרי הגלם, ואם נשבר יש לו תקנה על ידי התכת הזכוכית בחימום וניפוח כלי חדש. לא פלא אפוא שבאגדת חז"ל נמשלה מלאכת ניפוח הזכוכית לתחיית המתים:

אמר ליה קיסר לרבן גמליאל: אמריתו דשכבי חיי, הא הוּו עפרא, ועפרא מי קא חיי? אמרה ליה בריתיה: שבקיה, ואנא מהדרנא ליה (אמר לו קיסר לרבן גמליאל: אתם אומרים שהמתים יחיו, הרי הם נעשים עפר ואפר, ועפר האם יכול לחיות? אמרה לו בתו: הניחנו ואני אשיב לך...). שני יוצרים יש בעירנו, אחד יוצר מן המים ואחד יוצר מן הטיט, איזה מהן משובח? אמר לה: זה שיוצר מן המים. אמרה לו: מן המים צר, מן הטיט לא כל שכן? דבי רבי ישמעאל תנא:¹⁰⁰ קל וחומר מכלי זכוכית, מה כלי זכוכית שעמלן ברוח בשר ודם, נשברו – יש להן תקנה, בשר ודם שכרוחו של הקדוש ברוך הוא – על אחת כמה וכמה.¹⁰¹

שבר כלי זכוכית
שנמצא בתל אנפה
(באדיבות פרופ' אדלה
ברליון, אוניברסיטת
מרילנד)

אגדה זאת שייכת לאוצר סיפורי אגדה המציגים עימות מילולי בין קיסר, נציג התרבות הפגנית הנכרית, המנסה לנגח את היהדות ותורתה, לבין חכם יהודי (רבן גמליאל), עימות המוכרע על ידי החכם או משתתף אחר (למשל בתו של הקיסר) המוכיח בעזרת משל את אמתותם של דברי התורה. היכרות, ולו שטחית למדי, של מנפח הזכוכית ומלאכתו היא המקנה תוקף לנמשל, והיא משרתת את המטרה הדידקטית-הרטורית שלשמה נתחבר המשל ואת תפקיד שהוא ממלא בסיפור האגדה.

סיכום ומסקנות

בעזרת מקורות מספרות חז"ל ניתן לשחזר את תהליך התפתחותה של מלאכת ייצור הזכוכית ביישוב היהודי בארץ בשלהי ימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד.

באמצע המאה השנייה לפסה"נ, כאשר החלו כלי זכוכית מיובאים לחדור לשווקים בארץ, גזרו יוסי בן יעזר ויוסי בן יוחנן על טומאת כלי זכוכית. היה זה צעד הכרחי לנוכח הנסיבות בימיהם ופתרון

98 בראשית רבה יד, ז (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 131); ובמדרש תהלים ב, יא (לעיל, הערה 95) הדברים ברורים יותר. 99 בבלי, שבת טו ע"ב.

100 על ברייתות דבי ר' ישמעאל עיינו: אלבק (לעיל, הערה 35), עמ' 39-42.

101 בבלי, סנהדרין צ ע"ב - צא ע"א; וראו גם: 'לא כך כת' ככלי יוצר תנפצם (תהלים ב ט) אתמהא, אמר ליה כלי חרס ביריתו מן המים והכשירו באור, כלי זכוכית ברייתו מן האור והכשירו באור, זה נשבר ויש לו תקנה וזה נשבר ואין תקנה אתמהא, אמר לו על ידי שהוא עשוי בנפיחה, אמר לו לא ישמעו אוניך מה שפיך אומר, ומה אם זה שהוא עשוי בנפיחתו שלבשר ודם יש לו תקנה, בנפיחתו של הקב"ה על אחת כמה וכמה' (בראשית רבה יד, ז [מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 131]).

הלכתי לבעיה שהתעוררה משהציפו בהדרגה הכלים החדשים את השווקים. פרטיה של הגזרה על טומאת כלי זכוכית, שניתנה על ידי הזוג הראשון, אינם ידועים, אך יש להניח כי היא הייתה כללית למדי באופייה. ייתכן כי כבר אז הושוו דיני טומאה וטהרה בכלי זכוכית לאלו הנהוגים בכלי עץ, עור ועצם, שטומאתם מן התורה. אלא שתוקפה של הגזרה היה כנראה זמני, והיא הלכה והתרופפה עם הזמן ולכן אושררה מדי פעם. למעשה מאז ימיהם של הזוג הראשון החל תהליך כפול, שהואץ במידה רבה במאה הראשונה לפסה"נ, עם המצאת ניפוח הזכוכית: מחד גיסא המצאת הניפוח הביאה לגידול במגוון הכלים ולירידה בערכם; מאידך גיסא ככל שגדל מגוון הכלים וככל שירד מחירם והשימוש בהם הפך שכית, צריך היה להרחיב ולפרט את ההלכות הנהוגות בכלי הזכוכית השונים. תהליך זה משתקף במסורות השונות המלמדות על עיסוק חוזר בגזרת הטומאה בכלי זכוכית, והוא קיבל את גיבושו הספרותי־ההלכתי במסכת כלים במשנה.

נוסף על הלכות טומאה בכלי זכוכית מצויות במסכת כלים במשנה גם הלכות טומאה וטהרה בכלי עבודתם של יוצר הזכוכית או הזגג. המצאת ניפוח הזכוכית, ששחררה את יצרן הכלים מן התלות במתקני תעשייה מסורבלים ועשתה את מלאכת ייצור כלי הזכוכית למלאכה זעירה, הביאה להתפשטותה המהירה ברחבי הארץ גם בקרב בעלי מלאכה יהודים. עתה נוצר צורך בהגדרות הלכתיות שהדריכו את האומן היהודי כיצד עליו לנהוג אם נטמאו כליו, הלכות נוספות עוסקות בדיני שבת וכיוצא באלה.¹⁰²

כאשר נעשו דרכי עבודתו של מנפח הזכוכית וכליו מוכרים לציבור הרחב הם יכלו להתאים כנושא למשלים ולסיפורי אגדה. מאגדת חז"ל ניתן ללמוד כי ניפוח זכוכית היה טכניקה רווחת ומוכרת לציבור יהודי ארץ־ישראל בימי המשנה והתלמוד.

102 למשל: בבלי, שבת עה ע"ב; שם, מועד קטן יג ע"ב; שם, פסחים נה ע"ב.